

DOI 10.36074/grail-of-science.14.04.2023.110

“DYWERTYMENT Z WESOŁO UCZONYCH ...” (1731) – ПЕРШИЙ НАДРУКОВАНИЙ В УКРАЇНІ НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК З ГЕОГРАФІЇ

Лозинський Роман Мар'янович

доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Анотація. Статтю присвячено книзі “Dywertyment z wesolo uczonych ...”, яка вийшла в 1731 р. польською мовою у Львові в друкарні колегіуму єзуїтів. Це перший надрукований в Україні навчальний посібник з географії, загалом перша друкована географічна праця. Досліджено освітню ситуацію в Речі Посполитій, за якої з'явилося це видання, зокрема стан вивчення географії. Охарактеризовано автора книги – Яна Дрекса, єзуїтського освітнього діяча, а також перекладача з латини на польську – Миколу Потоцького, учня класу риторики, а згодом польсько-українського магната, урядника, мецената, авантюриста. Проаналізовано структуру та зміст навчального посібника. Встановлено найважливіші особливості книги: актуальність, достовірність і повнота наведеного матеріалу, стиль і джерела написання, інформативність тощо.

Ключові слова: географія, географічна освіта, Львівська академія єзуїтів, Ян Дрекс, Микола Потоцький, Товариство Ісуса.

Вступ. Географічна література, що видавалася в Україні в XVIII ст., сучасним українським географам майже зовсім не відома. Вони часто знають про географічні видання, які виходили в Росії, в Москві чи Петербурзі, аніж про ті, що з'являлися, наприклад, у Львові. Річ у тім, що майже всі навчальні й наукові книги, які з'являлися тоді в Україні, друкували латиною або польською мовою в освітніх закладах католицьких чернечих орденів, найчастіше, – єзуїтів і піарів. Освітня діяльність цих орденів, особливо це стосується єзуїтів, російською та радянською історіографією замовчувалася, або ж висвітлювалася відверто в негативному контексті. Хоча ті ж колегіуми єзуїтів понад півтора століття були найпоширенішим типом середніх шкіл в Україні. В них, крім дітей римо-католиків, навчалися тисячі дітей з українських сімей, православних й уніатських.

Метою цієї статті є аналіз одного з численних навчальних видань, які виходили впродовж XVII–XVIII ст. у Львові в друкарні колегіуму єзуїтів, а саме – датованої 1731 р. праці “Dywertyment z wesolo uczonych ...”, яка є найдавнішим з відомих на сьогодні в Україні друкованих навчальних посібників з географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бібліографія історії географії й географічної освіти в Україні в XVIII ст. здебільшого представлена працями

польських авторів, які досліджували це питання в контексті розвитку освіти в Речі Посполитій. Безпосередньо питання запровадження в освітніх закладах Речі Посполитої географії, а також пов'язаної з нею історії, вивчали К. Августовська [1], С. Ліпко [2–3] і К. Пуховський [4–5]. Історію єзуїтів у Польщі, зокрема й історію Львівського колегіуму єзуїтів, з аналізом дисциплін, які викладали в ньому, та підручників і посібників, які використовували під час навчання, дослідив С. Беднарський [6]. Найповнішим довідковим джерелом про єзуїтів у Речі Посполитій у XVII–XVIII ст. є енциклопедія, яку уклав Л. Гжебень [7]. З українських науковців питаннями вивчення географії у Львівській академії єзуїтів займалися Р. Лозинський [8–10] і Н. Швець [11]. Особливості навчання астрономії, історії, математики (дисциплін, з якими була пов'язана географія) у Львівському колегіумі єзуїтів вивчали І. Зарічна [12], В. Кметь [13], В. Соколов [14]. Бібліографію польських книг від початку книгодрукування й до кінця XVIII ст. упорядкував К. Естрейхер [15]. Каталог стародруків, виданих в Україні до початку XIX ст., уклали Я. Запаско і Я. Ісаєвич [16].

Виклад основного матеріалу. *Географія у системі європейської освіти до початку XVIII ст.* Впродовж багатьох століть географія не була окремим предметом у вищій та середній школі. Її вивчали як частину інших навчальних дисциплін. У середньовіччі найбільше географічних знань школярі отримували, вивчаючи геометрію. З появою в XVI ст. т. зв. “латинських шкіл” географічні питання поділили на три частини. На нижчих граматично-риторичних студіях найзагальніші відомості про частини світу, держави, регіони, головні міста вивчали в курсах поетики й риторики. На вищих філософських студіях у курсі фізики була т. зв. “метеорологіка”, яка включала знання з різноманітних наук про Землю: геології, гідрології, геоморфології, фізичної географії, мінералогії, кліматології тощо. В курсі математики була т. зв. “математична географія” – поєднання знань з географії, картографії й геодезії. Лише в XVII ст. географію поступово почали вводити як окремий предмет.

У єзуїтських колегіумах, які в XVII ст. були вже найпоширенішим типом “латинських шкіл” у Речі Посполитій, також спочатку географії як окремого предмета не було. На заняттях з поетики і риторики (старші класи граматично-риторичних студій) був блок тем, які називали “*eruditio*” (ерудиція) [17]. Вчили історії, географії, міфології, хронології й т. п. Обсяг знань з конкретних наук часто залежав від вчителя. Він міг надавати перевагу знанням з історії, світової чи польської, міг більше звертати уваги на географічні теми чи міфологію, або ж узагалі оминати увагою деякі дисципліни. На філософських студіях єзуїтських колегіумів, у курсі фізики була метеорологіка, в курсі математики – математична географія. Крім цього, в другій половині XVII ст. почали більше звертати уваги на вивчення т. зв. “натуральної (природничої) історії”, де також були географічні теми [10].

В другій половині XVII ст., із зростанням популярності в Європі географічних знань, перед єзуїтами постало питання розширення обсягу викладання географії у своїх школах (в тісному взаємозв'язку з історією), виділення її як окремого предмету. Поступово в єзуїтському шкільництві дійшли згоди, що історія і географія мають бути невід'ємною частиною підготовки освічених людей. Найраніше як окремі предмети їх почали викладати в єзуїтських школах Франції (близько 1705 р.), зокрема в лицей Людовика Великого

(*Lycée Louis-le-Grand*). Їхньому запровадженню суттєво посприяв Клаудіуш (Клод) Буффер (1661–1737) – єзуїт, філософ, педагог, історик, географ. З 1716 р. історію й географію як окремі предмети почали вивчати в Німеччині, в єзуїтському колегіумі у Фрайбурзі. [6]. Згодом вони з'явилися в єзуїтських освітніх закладах в інших країнах.

У Речі Посполитій освітні нововведення єзуїти впроваджували повільніше, порівняно з сусідніми державами. До кінця 1730-х років тут історії й географії ще окремо не вивчали. Однак їхній зміст усе-таки поступово поглиблювався і оновлювався. В першій чверті XVIII ст. з'явилося декілька нових географічних праць польських авторів, розширювався перелік іноземних географічних видань, які професори єзуїтських колегіумів використовували в навчанні.

Ян Дреус. На початку XVIII ст. важливу роль у розширенні обсягу навчання географії в колегіумах Речі Посполитої, серед них і у Львові, мала діяльність єзуїтського педагога Яна Дреуса (1646–1710), німця за походженням, родом з Вармії (історична область Пруссії). Він викладав у багатьох колегіумах, найдовше – у м. Бранево (колишній Браунсберг у Пруссії). Єзуїтський колегіум у цьому місті був найдавнішим у Речі Посполитій, він діяв ще з 1565 р. Його створили з ініціативи відомого єзуїтського дипломата Антоніо Поссевіно, а безпосередньо засновником був кардинал Станіслав Гозій. Заклад називали ще “Колегіум Гозіанум” (*Collegium Hosianum*), на честь засновника. Колегіум вирізнявся широким переліком предметів, а також міжнародним статусом. У XVII–XVIII ст. тут навчалось чимало студентів з різних країн Європи. Крім поляків, серед випускників було багато німців, шведів, а також українців і білорусів, серед них і декілька майбутніх єпископів Руської Унійної церкви.

Ян Дреус навчався у Бранево, згодом викладав риторику, позитивну і полемічну теологію, гебрайську мову, в 1694–1697 рр. був ректором [7]. Тут, в друкарні єзуїтів, вперше опубліковано більшість його творів. В 1706 р. у Бранево з'явилася його компілятивна географічна праця латиною “*Flos regnorum*” (“Цвіт королівств”, повна назва – “*Flos regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio raritates eius praecipuas, et supetias litterarias continens*”, українською – “Цвіт королівств, або польський короткий опис усього світу, що містить його головні раритети та літературні скарби”) [18]. Це був невеликого розміру (близько 120 сторінок), посібник з географії країн світу для учнів єзуїтських колегіумів. Книга описувала країни Європи й інших частин світу. Це одна з перших у Польщі праць з детальнішим описом позаєвропейських країн. В першій половині XVIII ст. “*Flos regnorum*”, попри його компілятивність, відіграв важливу роль в поширенні географічних знань в єзуїтських колегіях Речі Посполитої. Його активно використовували як навчальний посібник з географії на заняттях з “*eruditio*” на нижчих студіях, тому що інших подібних книг місцевих авторів майже не було. За півстоліття вийшло дев'ять видань “*Flos regnorum*”, крім Бранево, також у Варшаві й Каліші. У 1744 р. з'явився повний переклад книги на польську мову під назвою “*Wybór królestw albo krótkie opisanie czterech części świata; Ameryki, Afryki, Azji i Europy*” (“Вибір королівств або короткий опис чотирьох частин світу; Америки, Африки, Азії й Європи”) [19]. Я. Дреус був також автором низки інших праць, зокрема двох книг для паломників, що подорожували Марійними місцями (пов'язаними з Богородицею), вперше

надрукованих у Вільно в 1684 р. і 1701 р. Перша, *“Methodus peregrinationis menstruae Marianaе...”*, є практичним poradником для паломників [20]. Друга, *“Distictiones itinerantium piae...”*, значно більша за обсягом, є свого роду релігійно-країнознавчим довідником країнами Європи та Азії [21]. У ній також вміщено тексти молитов, які доцільно було використовувати в паломницькій подорожі. Її неодноразово перевидавали, крім Вільно, у Бранево й Любліні. Надрукований у 1706 р. *“Flos regnorum”* за змістом – це значно доповнена географічна частина цього паломницького довідника, без теологічно-паломницької складової.

У 1731 р. в друкарні Товариства Ісуса Львівського колегіуму з'явилася польською мовою невелика книга, обсягом 76 сторінок, повна назва якої *“Dywertyment z wesolo uczonych po łacinie opisanych, od W. X. Jana Drewsa Societatis Jesu distrakcyi pożyteczną rozrywką odpráwiony y dyskursem polskim opowiedziany przez Mikołaja Potockiego Woiewodźicá Bełzkiego Starostę Kániowskiego w szkołach lwowskich Societatis Jesu Retoryki Audytorá”* [22] (далі, скорочено, – *“Dywertyment”*). Переклад назви українською – *“Відтворення чудової вченої латині, написаної Яном Дреусом, членом Товариства Ісуса, з відволіканнями, корисними для розслаблення розуму, розказане польською мовою Миколою Потоцьким, воєводичем белзьким, старостою канівським, у львівських школах Товариства Ісуса риторики учнем”*.

Ця книга є збіркою географічних відомостей Я. Дреуса, дещо скорочений переклад польською його *“Flos regnorum”*, який здійснив Микола Потоцький, учень класу риторики. Ймовірно, її видали як посібник з географії країн світу для учнів нижчих студій колегіуму. Книга є важливою в контексті розвитку географічної освіти в Україні. Адже це перше надруковане у Львівському єзуїтському колегіумі, загалом в Україні, спеціалізоване навчальне видання з географії. Це взагалі перша в Україні друкована географічна книга.

Львівська академія єзуїтів. У першій половині XVIII ст. єзуїтський колегіум у Львові був провідним освітнім закладом в українських воєводствах Речі Посполитої, одним з найвідоміших закладів освіти в державі. Його заснували ще в 1608 р. У 1661 р. король Речі Посполитої Ян II Казимир Ваза надав колегіуму у Львові диплом на перетворення його в академію (університет). При академії діяла друкарня, найбільша на території України. Кількість професорів у першій третині XVIII ст. становила в середньому 10–12 осіб. Всього навчалося щороку до 700 учнів і студентів, близько 25 % з них становили діти українців-русинів. Оскільки навчання було безкоштовним, в колегіумі були діти з родин, що представляли різноманітні соціальні прошарки держави – від найзаможніших магнатських родів й до селянських сімей.

Повних списків учнів Львівської єзуїтської школи за весь час її існування не збереглося, є лише фрагментарні відомості за окремі роки. Зокрема, з часу, коли *“Dywertyment”* використовувався в навчанні, зберігся перелік учнів класу синтаксису (третій граматичний клас, далі була поетика, а потім – риторика) за 1743/1744 н. р. Тоді в ньому було всього 139 учнів, серед них – 32 (23 %) дітей і юнаків грецького обряду. Це були русини з відомих галицьких міст (Городок, Жовква, Комарно, Львів, Перемишль, Поморяни й ін.) та з малих містечок і сільської місцевості (Вербиця, Городище, Гряда, Дідилів, Добростани, Зашковиці, Колбаєвичі, Красів, Орховичі, Ставчани й ін.), за походженням з

сімей міщан, шляхти, священників, селян [23]. Цікаво, що частка русинів серед учнів академії була значно вищою, ніж їхня частка у складі населення тогочасного Львова (10–15 %) [24].

“*Dywertyment*” підготовлено до друку коли ректором був Степан Шанецький (1658–1737), це відомий польський єзуїт, який раніше був провінціалом (керівником) Польської провінції єзуїтів (1720–1723) [7, 25].

Видання посібника. В єзуїтських школах, як відомо, освітній процес відбувався латинською мовою. Від учнів навіть вимагали на заняттях й у перерві спілкуватися лише нею, щоб вони швидше її опанували. Латиною було написано всі базові підручники. Однак серед допоміжної навчальної літератури нерідко траплялися видання польською мовою. Адже рівень багатьох студентів нижчих студій був не надто високим, чимало з них залишалися в одному класі декілька років. Ймовірно, щоб полегшити учням вивчення географії, а також, для їхнього “розумового відпочинку”, керівництво колегіуму вирішило перекласти посібник Я. Дрекса польською мовою. Переклад дещо скорочений, але незначно, порівняно з латинським оригіналом.

Ймовірно, що перекладач, М. Потоцький, був одним з найліпших учнів колегіуму, з тих, що найкраще знали латину, й для того, щоб розвинути його знання з латинської мови й географії, та й на славу магнатського роду Потоцьких, вирішено було перекласти та надрукувати твір Я. Дрекса. Однак могло бути й інакше. У XVIII ст. були непоодинокі випадки видання книг під іменем відомих представників магнатських сімей, справжніми авторами або перекладачами яких були інші особи, незаможні студенти чи навіть викладачі, які хотіли поліпшити свій матеріальний стан й здобути прихильність магнатів.

Крім “*Dywertymentu*”, відомо про ще один переклад, здійснений учнем М. Потоцьким, й надрукований у Львові в колегіумі єзуїтів також у 1731 р. Це видання на історичну тематику, його скорочена назва “*Sukcessya Xiqzqt y Krolow Polskich z pártukulárnemi rewolucyámi...*” [26].

Цікаво, що, можливо, в 1731 р. з’явилося друге видання “*Dywertymentu*”. Є декілька згадок про ще одне видання, датоване 1721 р., зокрема, в ранніх бібліографічних каталогах старшого К. Естрейхера [15]. В каталозі стародруків, виданих в Україні, які уклали Я. Запаско і Я. Ісаєвич, також згадується про два видання “*Dywertymentu*” – в 1721 р. й 1731 р. [16]. М. Потоцький, перекладач книги, навчався у класі риторики, правдоподібно, саме в 1720/1721 н. р. Тоді він мав 14 або 15 років, якраз за такого віку діставалися цього класу діти шляхти, які орієнтовно у 8–10 років приходили на навчання в граматичні класи.

Однак поки що в бібліотеках віднайдено лише примірники за 1731 р. Видання 1721 р., якщо воно було насправді, втрачене. Вже в першому відомому каталозі книг Львівського університету, опублікованому в 1790 р., є згадка лише про видання 1731 р. [27]. Можливо, переклад М. Потоцького чекав 10 років у рукописі, поки його нарешті не видали. Проте, незалежно від року видання, можна з певністю сказати, що вже близько 1720 р. у Львівській академії єзуїтів географія на нижчих студіях викладалася в достатньо великому обсязі. Хоча її не було ще виділено в окрему навчальну дисципліну, але в курсі риторики були окремі заняття, на яких використовували посібник з географії “*Flos regnorum*” Я. Дрекса.

“*Dywertyment...*”, як посібник з географії у Львові й інших містах, використовували до 1760-х років. Хоча близько 1740 р. географію в колегіумах єзуїтів запроваджено як окрему дисципліну, підручників і посібників з географії було небагато, а їхні тиражі залишалися невеликими. Забезпечити ними всі близько 60-ти єзуїтських шкіл Речі Посполитої було важко. Тому, навіть латиномовний “*Flos regnorum*” передруковували ще в 1750-х роках.

Книгу, ймовірно, опубліковано невеликим тиражем, як і майже всі навчальні й наукові видання того часу, десь 100–200 примірників. Частину тиражу залишили в бібліотеці колегіуму¹. Частину книг передали в бібліотеки сусідніх колегіумів (Острог, Перемишль, Ярослав, Станіславів й ін.), по одному екземпляру надіслано в провідні єзуїтські освітні осередки Речі Посполитої (Вільно, Краків, Варшава). Окремі примірники могли опинитися в приватних бібліотеках єзуїтських професорів, що викладали у Львові. Частину тиражу могли передати Миколі Потоцькому або його матері. Потоцькі могли також фінансувати видання, повністю або частково. Родина магнатів Потоцьких постійно підтримувала Львівський єзуїтський колегіум. Відомо чимало представників роду Потоцьких з різних ліній, які навчалися у Львові. В каталогах стародруків віднайдеться декілька десятків книг, надрукованих у єзуїтській друкарні Львова, з присвятами комусь з роду Потоцьких, або в яких вони були авторами чи перекладачами [15–16].

Зараз “*Dywertyment*” є раритетом. Усього за останні 150 років у літературі згадується близько десятка примірників книги. Зокрема, К. Естрейхер (старший) відшукав чотири примірники, їхня локалізація: бібліотека Чарторийських у Кракові, бібліотека Ягеллонського університету в Кракові, бібліотека Оссолінських у Львові (мабуть, саме цей примірник зараз перебуває у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника), бібліотека Варшавського університету [15]. У каталозі Я. Запаско й Я. Ісаєвича згадано про три примірники книги в таких установах: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника; бібліотека Академії наук Литви імені Врублевських у Вільнюсі; бібліотека Товариства друзів наук в Познані [16]. Ще один примірник сьогодні є в Національній бібліотеці Польщі у Варшаві, можливо, він надійшов із однієї з бібліотек, які згадав К. Естрейхер (старший). Два примірники “*Dywertymentu*” має Національна бібліотека України імені В. Вернадського в Києві. Один з них раніше був у бібліотеці Вишневецького замку [28], інший – спочатку в бібліотеці житомирського межового комірника Франтішка Мікошевського, а потім – у Волинському ліцеї в м. Кременець [29].

Примірник з Національної бібліотеки Польщі у Варшаві оцифровано й розміщено на Інтернет-сторінці “Polona” [30]. Ще було згадка про якийсь екземпляр, що на початку ХХ ст. продавався в одному з букіністичних магазинів Львова. Відомо також, що примірник, який свого часу знаходився в бібліотеці Оссолінських у Львові, подарував їй Станіслав Любчич Яшовський (1803–1842) – польський письменник і поет, науковець й драматург родом з с. Чишки поблизу Львова [31].

¹ Після приходу в Галичину австрійців й ліквідації в 1773 р. Товариства Ісуса, за наказом нової влади, дублікати книг з бібліотеки академії єзуїтів було знищено або розпродано, залишали лише один примірник.

Перекладач книги. Постаць перекладача дужа цікава. Потоцький Микола Василь гербу Золота Пилява (1706? – 1782) – це польсько-український магнат, урядник, авантюрист, меценат, колекціонер, мальтійський рицар. Його батько – Стефан Потоцький, мати – Йоганна з роду Сенявських. Після смерті батька перебував під опікою Адама Миколи Сенявського. З 1741 р. став головним у роді Потоцьких. Він був старостою богуславським, канівським, корсунським, послом на сейми Речі Посполитої від Галицької землі (1733 – елекційний сейм, 1744, 1755), маршалком Галицького сеймику (1745), комісаром до Радомського трибуналу (1746, 1747), депутатом Коронного трибуналу від Галича (1756). Мав хоругву в коронному війську (1753). Мальтійський рицар (1774). Володів містами Бучач, Бариш, Гологори, Городенка, Золотий Потік Печеніжин, й ін., а також десятками сіл. Утримував власне військо [32].

У Львівській академії єзуїтів М. Потоцький навчався вісім років. Далі відправився в освітню подорож Європою, відомо, що в 1724 р. перебував у Парижі. Професором риторики тоді, коли її вивчав й переклав *“Flos regnorum”* М. Потоцький, був Марцін Людер (1767–1749) – єзуїтський освітній діяч родом з Пруссії. У Львівському колегіумі риторику він викладав багато років (1714–1715, 1717–1723, 1724–1726) [7, 25]. Ймовірно, саме М. Людер, щоб розширити обсяг викладання географії, почав використовувати посібник *“Flos regnorum”* Я. Древса. Можливо, він навчався в єзуїтів у Бранево, де вперше познайомився з працями свого співвітчизника.

З історичних джерел відомо, що М. Потоцький був людиною жорстокою, схильною до насильства щодо дрібної шляхти, селян, євреїв. Вчиняв розбої, ініціював криваві зіткнення, завдавав шкоду чужому майну, неодноразово за це мав позови до суду. Ширилися чутки, що він особисто вбив десятки людей. Двічі влаштовував безчинства у Львові (1738, 1755–1756). Близько 1759 р. перейшов з католицизму в уніатство. Не маючи дітей, в 1764 р. роздав свої маєтки (міста і містечка, палаци, замки й ін.) незаможним родичам. Залишив собі тільки с. Ситня під Почаєвом. У заповіті, складеному в 1774 р., значні кошти заповів Почаївському монастирю, ченцем якого став на схилі віку.

Як меценат дав гроші на будівництво багатьох релігійних споруд, зокрема, в Городенці (костел з монастирем театинів, греко-католицька церква) і Бучачі (костел, дві греко-католицьких церкви). Фінансово підтримував домініканський монастир у Підкамені, вірменську парафію в Городенці, Тисмениці, монастир паулінів в Ченстохові, костел, церкву та шпиталь убогих в Гологорах. Виділив 2,2 млн. злотих на перебудову монастиря в Почаєві, головно завдяки цій пожертві сформовано сучасний вигляд Почаївської лаври. Під його патронатом перебували відомий архітектор Бернард Меретин та не менш знаний скульптор Іван Георгій Пінзель. Образ М. Потоцького увійшов в український фольклор як “пан Каньовський” з історичної народної української пісні-балади “Пісня про Бондарівну”. Її складено на пам'ять про молоду дівчину, яку магнат одного разу вбив у приступі люті в містечку Богуслав біля Канева.

Структура й джерела посібника. “*Dywertyment*” як і “*Flos regnorum*” є компіляцією європейських підручників з географії, здебільшого італійських. Обсяг книги – 74 стор., структура є такою:

– титульна сторінка;

- Герб Леліва на другій сторінці (герб роду Сенявських), з поясненням, що він означає;
 - посвята матері – Йоанні Потоцькій з Сенявських (обсяг – 5 сторінок);
 - дозвіл на друк, який надав Ян Скарбек, римо-католицький архієпископ Львова, датований 29 жовтня 1730 р.;
 - основний зміст книги (рис 1).
- Якість друку доволі висока, як на той час в Речі Посполитій, адже в 1725 р. львівські єзуїти закупили для своєї друкарні нові шрифти в Лейпцигу [7].

Рис. 1. Сторінки навчального посібника з географії "Dywertyment": титульна, з гербом Синявських, з описом Італійського королівства, остання

У тексті згадано близько 20 авторів, передусім географів й істориків: Еліанус, Брокардус, Адріхоміус, Діодор Сицилійський, Страбон, Гвідо, Річчіолі, Ботеро, Собелікус, Ізидор, Ніколосіус, Платон, Ланціус, Флорімундус Ремундус, Бароніуш, Бартолі Данієло, Томас Рой й ін. Здебільшого це італійські автори XVI–XVII ст., члени Товариства Ісуса. Є декілька відомих античних імен. Серед італійців трапляються знані освітні діячі й науковці, але чимало також майже не відомих зараз осіб. Ким ці люди були насправді встановити важко, ідентифікацію ускладнюють латинізовані імена. Серед науковців, які згадуються найчастіше, – Річчіолі й Ботеро, – саме на основі їхніх праць компілювався основний зміст багатьох розділів книги.

Джованні Ботеро (1533–1617) – італійський письменник, географ, історик, теолог, єзуїт, дуже популярний у Речі Посполитій. Його книга “Універсальні реляції” (“*Relazioni Universali*”) – це опис усього відомого тоді європейцям світу. Вона уперше вийшла в 1595 р. у Венеції [33]. У 1609 р. її надрукували польською мовою [34]. Переклав книгу бернардин Павло Ленчицький (1572–1642), перебуваючи під Москвою, під час її облоги в 1608 р. польським військом, яке підтримувало Лжедмитрія II. В 1613 р. з'явилося нове її перевидання польською мовою [35]. Книга Дж. Ботеро була в багатьох приватних бібліотеках польської шляхти. Впродовж XVII ст. її неодноразово перевидавали в різних друкарнях Речі Посполитої, інших держав Європи.

Джованні Баттіста Річчолі (1598–1671) – італійський астроном і географ, єзуїт, автор однієї з перших карт Місяця. Його твори найбільше були пов'язані з вивченням математичної географії на філософських студіях. Найвідомішою географічною книгою Дж. Річчолі є “Виправлена географія і гідрографія” (“*Geographiae et hydrographiae reformatae*”) [36].

Основний зміст посібника. Географію світу поділено на 16 частин: Вступ (1 сторінка); Італійське королівство (5); Про Септемтріональну Африку (дещо більше 5); Про Німецьке королівство (3,5); Про Африку (5); Про Французьке королівство (2,5) Про Америку (понад 5); Про Іспанію (2,5); Про Північну Америку (близько 5,5); Про Англію, Скотію, Гібернію (2,5); Про Азію аж до Гангесу (5,5); Про Данію, Швецію і Москву (2); Про Святу Землю (майже 9,5); Про Азію за Гангесом (понад 4); “Острови навколо Азії” (2); Про Польщу, Литву і Пруси (4). Невеликий вступ представляє книгу, описує її призначення, яке перегукується з назвою, – огляд всього світу, передусім різних королівств. Опис світу розпочинається з Італії, не лише тому, що книгу написано головно на основі праць італійських авторів, але й з огляду на розташування тут в Римі центрі католицизму, Святого престолу.

Італійське королівство. Італія в Європі – красива і квітуча. Автор наводить відомості про її розміри, кількість міст в різні історичні періоди й за різними джерелами, чисельність населення – 9 млн. осіб (Ботеро) або 7 (Собелікус). Згадує десятки римських міст. А розпочинає з античного міста Сибаріс (Сибарида), яке в XV ст. до н. е. 300 тис. озброєних людей змогло виставити у війні з Кротоном, іншим античним містом в Італії. Я. Древіс пише, про здивування Дж. Річчолі, який, на основі аналізу античних джерел, зробив висновок, що в його час у Італії жило стільки людей, як в одному лише Римі за імператора Августа. Описано влучними епітетами головні міста: Рим святий,

Неаполь шляхетний, Венеція багата, Генуя виділяється оздобленням будинків, Мілан просторий, Болонья родюча, Равенна старожитня, Падуя вчена, Флоренція красива, Лорето квітучий. Коротко розповідається про держави на Апеннінському півострові: Рим (Папську область), Неаполітанське королівство, Венецію, князівства Савойю, Феррару, Флоренцію й т. д. В описі кожної з держав Я. Древис намагається віднайти якісь цікаві факти. В Неаполітанському королівстві дуже багато князів, гетьманів, маркграфів, графів, баронів. А ще його жителі люблять грати в карти, щорічний податок з гравців становить значну частку доходів королівства. У Венеції налічується 466 каналів, 60 островів, 400 мостів. Згадано найвідоміші будівлі – костел св. Марка, арсенал і бібліотеку. Генуя славиться палацами, в Мілані потужний замок. Коротко описано острови в Середземному морі – Корсика, Сицилія, Сардинія. Розповідається про виверження вулкану Етна в 1669 р., часті землетруси, найпотужніший з останніх відбувся в 1693 р., від нього постраждало 70 міст й 100 тис. людей. Наводиться історія появи вислову “сардонічний сміх”.

Про Септемтріональну Африку. Цей розділ присвячено Північній Африці (від лат. *septemtrionis* – північний). Автор перелічує королівства: Фессе, Марокко, Туніс, Алжир, Триполітанія, Нумідія, Нубія, Лівія, Єгипет й ін. Усі вони в “лютому грубіянстві” й “занедбані”. Згадує про християнський Єгипет, “найоздобленішу” частину Африки, який потім став магометанським. Декілька сторінок присвячує діяльності єзуїтів у Північній Африці, які на вернули в християнство синів відомих мусульманських володарів.

Про Німецьке королівство. Німеччина багата духівництвом, військом, ремісниками. Поділяється на Нижню і Верхню. Я. Древис перелічує численні німецькі держави, всього називає понад 30 (включно з Чехією, Моравією, Нідерландами), де сумарно живе 20 млн. осіб. Додає трохи історії й політики. Згадує про велику кількість академій, з яких називає 15 найвідоміших. Так само, як в розділі про Італію, описано епітетами головні міста: Відень найліпше захищений (“найоборонніший”), Ульм найбагатший, Аусбург найкрасивіший, Прага найбільша, Франкфурт-над-Морем (мабуть це сучасний Франкфурт-на-Майні) торгівлю купецькою найбільше “оздоблений”, Нюрнберг виділяється майстерністю ремісників, Тревір старожитній, а Кельн (Колонія Агріпіна – використано давню римську назву) – це другий Рим німецький. Перелічено головні мости на Дунаї. Описано детальніше Бельгію, Фландрію (яка подібна на одне велике місто), сім вільних провінцій (Голландська республіка). Побіжно автор критикує протестантів: євангелістів, лютеран, кальвіністів.

Про Африку. Розділ присвячено Африці на південь від Сахари. Автор багато пише про історію географічних відкриттів європейцями її західного узбережжя, зокрема про подорожі лузитанців (португальців). Прославляє Енріке Мореплавця. Африку на південь від екватора поділено на Австральну (Південну) і Орієнтальну (Східну). Перелічено королівства: Гвалате, Біафара, Гвінея, Лоанго, Конго, Ангола, Каффарія, Банзе, Монопотапа, Торо. Цікаво, що всі перелічені вище королівства дійсно колись існували у Африці, тобто наводиться загалом достовірна інформація про континент, в XVIII ст. ще недостатньо досліджений європейцями. Згадано острови, зокрема, освоєння португальцями островів Мадейра й Кабо-Верде. Мадейру названо Раєм Лузитанським. На цьому острові виробляють до 8 млн. фунтів цукру щороку.

Я. Древис пише, що усі жителі тих країв чорні “на тілі й в душі”, вірять у “божків”, або магометани за віровизнанням, крім Абіссинії (Ефіопії). Розповідає про християнізацію Конго і Анголи, діяльність домініканців, кармелітів і, звичайно, єзуїтів. Згадує не лише про успіхи, але й про невдачі місіонерів, зокрема щодо навернення абіссинів, які хоча й християни, але “схизмати”. Наводить відоме в колі істориків припущення, що Монопоатама (Зімбабве) – це, можливо, антична країна Офір, звідки цар Соломон привозив золото.

Про Французьке королівство. Франція відома лагідністю жителів, вірністю своєму королю і велелюдністю. Автор багато пише про королівську владу, про устрій, перів Франції, парламент. Річчолі налічує у Франції 20 млн. жителів, за Генріха II було 15 млн., а ще на початку XVI ст. – шість. У столиці, яку називає то Париж, то Лютеція, усього 600 тис. жителів. Окремо згадано Паризьку Академію. Всього у Франції 865 міст, виділяються Тулуза, Авіньйон, Метц, Карнот (Шартр), Лугдун (Ліон), Орлеан. Автор описує особливості кожного з них, цікаві місця й об'єкти згадує р. Рона і коштовний кам'яний міст на ній, який збудував якийсь пастушок. Розповідається коротко про Жанну д'Арк.

Про Америку. Це четверта частина світу, інші назви – Індія, Новий світ. У розділі описано Південну Америку. Починається вона південніше м. Картаго в Мексиканському королівстві (тепер – це місто в Коста-Ріці). Автор ділить її на “королівства”: Перуанське, Магеланське, Хіленське (Чілі), *Terram Firmam* (південне узбережжя Карибського моря, територія сучасних Венесуели, Колумбії) і Парагварія (басейн річок Парана, Уругвай, Парагвай), які належать Іспанії, й Бразилію, якою володіє Лузитанія. Описано ці “королівства”. На крайньому півдні розташоване Магелланове море, а не протока. Детальніше розповідається як Франціско Пісарро захопив Перу (Перувія, держава інків), перемігши короля Агатуальпу. Доволі багато інформації про мінеральні ресурси: золото Перу, срібло Потосі¹, квіти, коштовні каміння, особливо смарагди, дерево, перли в морі. Найбагатша частина Південної Африки – це Перу, жителі якої хороші ремісники. Тут розташовано міст на широкій річці, збудований з соломи. Описуючи Бразилію, автор згадує про вирощування там цукру “канарійського”². Головні міста Південної Америки – Панама, Ліма, Сантьяго. В розділі багато інформації про єзуїтів, їхні місії в регіоні Гуарані.

Про Іспанію. Автор прославляє велич держави. Наводить сім пунктів похвали Іспанії: першим пунктом – що її король є католиком, другим – що в його державі ніколи не заходить сонце (цитує перське прислів'я “сонце має за капелюха”), третім – що жоден з королів чи царів не мав такого великого королівства й т. д. Останній, сьомий аргумент, що Іспанія – це земля, де з'явилося Товариство Ісуса. Описуючи поділ на регіони, перелічує дванадцять королівств, одинадцять з яких, крім Португалії (Лузитанії), об'єднані в одну монархію. Декілька речень присвячено окремо Португалії. Згадується Новий світ, завдяки, якому багатіє Іспанія. Дж. Ботеро і Ніколасіус налічили в Іспанії 10 млн. жителів. Найбільші міста – Мадрид (150 тис. жителів) і Гранада (180 тис.). В Іспанії багато монахів з різних орденів. Є три гідних подиву місця:

¹ Іотосія або Аргіропроль, родовище, яке до середини XVIII в. давало близько половини світового видобутку срібла.

² Цукрова тростина, ще з XVI ст. на Канарських островах були великі плантації цієї рослини та фабрики з виробництва цукру.

– Мадрид, що ніби вогнем оточений, адже його мури з кременя викладені;
 – “міст” на якому 10 тис. голів худоби пасеться – ріка Гвадіана, яка декілька миль (близько 35 км – за сучасними даними) тече під землею, а потім знову виходить на поверхню.

– річка, що плине над мостом у м. Сеговія – ідеться про давній римський акведук у цьому місті.

Про Північну Америку. Оповідь розпочинається з нагадування, що більша частина її – володіння Іспанії: Нова Іспанія, Нова Гранада, Нова “золота” Кастілія. Я. Дреус припускає, що ще давні європейці й африканці відвідували цю частину світу, посилаючись на згадки про Атлантиду в Платона й Діодора Сицилійського. Розповідає про відкриття Христофором Колумбом з Генуї островів Іспаньйола (Гаїті), Куба, Ямайка, подорожі Амеґіго Веспуччі й Фернана Магеллана, завоювання Ернаном Кортесом Мексики. Я. Дреус вважає, що відкриття Іспанією Америки – божа воля, подяка за те, що іспанці вигнали з Іберійського півострова маврів і євреїв. Описує Мексиканське королівство (Нову Іспанію) багате стадами худоби. Розповідає про поширення католицизму, діяльність францисканців, домініканців, єзуїтів. Хрещення 20 млн. тубільців компенсувало “велику шкоду”, яку спричинив християнству в Європі Мартін Лютер. Раніше місцеві жителі поклонялися “Балвану”, щороку 20 тис. осіб, і найбільше дітей, йому приносили в жертву. Згадано “королівства” Флорида, Нова Гранада, Каліфорнія, Канада, землю Лабрадор. Жителі Флориди дуже дикі, їх важко завойовати. Канада включає Нову Францію, Нову Англію, Віргінію. Тут землі французів і англійців, а ще трохи присутні голландці та шведи. Канада бідна ресурсами, не може похвалитися врожайми чи металом, порівняно з іншими землями в Америці. Тут живуть гурони й алгонкіни, індіанські племена, що стали християнами, а також дикі ірокези. Доволі багато розповідається про діяльність єзуїтів у Канаді, їхніх мучеників, що загинули за християнську віру. Згадано про невідомі землі на півночі.

Про Англію, Скотію, Гібернію. Розділ розпочинається з розповіді про острів Альбїон (Велика Британія), поділ його на два королівства – Англію і Скотію (Шотландію). Перелічено провінції обох королівств. У складі Англії виділено Валлію або Камбрію (Уельс), з поділом краю на частини. В Уельсі, в м. Бангор, є монастир, де живе 1 200 монахів. Посилаючись на Дж. Ботеро, автор пише про 3 млн. жителів у Англії й 323 міста, в Шотландії – 94 міста. Описано порти (в які щорічно приходить 1 000 кораблів), торгівлю, багатства – воли, риба в озерах. Згадується Лондон, річка Темза, міст, “найславніший” у Європі, з будинками на ньому, подібний на вулицю (т. зв. “Лондонський міст”, на ньому були будинки висотою до семи поверхів, їх демонтували до 1762 р., а в 1831 р. збудували новий міст). В 1581 р., коли страчували Едмунда Кампіона (католицький священник-єзуїт, якого повісили протестанти), Темза зупинилася. А тепер у всій Англії не залишилося жодного вовка, крім тих, що на католиків нападають (натяк на протестантів, переслідування ними католиків).

Окремо коротко описано Гібернію (Ірландію), побожність її жителів. Ірландські корови молока не дають, тільки коли побачать теля, або когось подібного. Наприкінці згадуються острови Аррам (Арран), особливі властивості їхнього клімату (тіла мерців довго не розкладаються), джерело, вмившись водою якого, люди сивіють.

Про Азію аж до Гангесу. Там бог поселив перших людей, там знаходився Едемський сад. Там Палестина з Єрусалимом (божою кров'ю забарвлений, де Гріб Господній) і Ассирія (тут були перші держави світу), Вірменія (де збудовано Ноїв ковчег), Аравія (звідти три царі, що принесли дари Ісусу, коли він народився), Халдея (де була Вавилонська вежа, яка перемішала мови), Персія (де королівство Софів – сефевідів), королівство Великих Моголів, королівство Декан, місто Гоа, королівства Біснагар і Малабар (батьківщина слонів), королівство Зейланське (Зейлан, Цейлон – “другий рай”), Анатолія або Мала Азія (тут славні міста Халкедон, Ефес, Смирна, Троя). Згадано дві Татарії: Мала (частина якої з Херсонесом у Європі, а частина – в Азії) і Велика (тут є р. Танайс, Евксінське і Каспійське моря). В Азії протікають річки Гангес (Ганг) і Охандус (Інд?). Далі за Гангом є королівство Катхай – обширна, велелюдна, “порядна” (в значенні доглянута), здебільшого заселена християнами держава, великий хан якої в Сінському королівстві панує. Згадано Моголів, які походять від Тамерлана Великого, м. Агра, Персію, р. Інд, королівство Ормуз, яке належить персам. Названо ще королівства Сіам, Камбоджа, Кохінчина, Пегу, вони розташовані вже “за Гангесом”, тому про них йдеться також в наступному розділі. Перелічено найбільші острови і архіпелаги: Японія, Філіппіни, Молукки, Лусон, Целебес, Борнео, Ява, Суммона (Суматра?). У розділі згадано також півострів Маллака, який ще Золотим Херсонесом називають.

Автор наводить біблійну історію про те, як сини Ноя після всесвітнього потопу поділили світ – Сим узяв Азію, Хам – Африку, Яфет – Європу. А звідки люди прийшли в Америку, – з Азії чи з Африки, – не відомо. Посилаючись на Дж. Річчолі, Я. Древіс пише, що в Азії є 500 млн. жителів, Америці – 200, Африці – 100, Європі – також 100 млн., а загалом у світі – не більше 1 млрд¹.

Про Данію, Швецію і Москву. Перелічено провінції, острови, міста Данії, згадується столиця – Хафнія (Копенгаген). Господарська спеціалізація королівства – вилов риби, воли, чудові коні, продаж мальтанських цуценят (мальтез або мальтійська болонка – порода собак, виведена на Мальті). Данія економічно розвинена, міста багаті й добре захищені фортами. Півострів Ютландію автор ще називає Кимврійським Херсонесом. Згадано вулкан Гекла (в Ісландії), однак сам острів не названо.

В описі Швеції перелічено її провінції, описано столицю Стокгольм (“Штокольм”, на болотах, місто подібне Венеції) й єпископське місто Уппсала з красивим костюлом зсередини золотом покритим. А в озері Мос (Mos) іноді з'являється змія довжиною 56 ліктів (понад 30 м). До Швеції віднесено і Норвегію, де є ліки, що виробляють з бобра і небезпечні береги для рибаків.

У описі Московії згадано Москву, порт Архангела, до якого англійці з голландцями ходять, м. Нарва, край Інфанти (Лівонія), Смоленське князівство (з великою столицею, що славиться мурами), Київське князівство (де Руська академія, великі підземні печери й багато храмів), Сибір (край соболів), королівства Казань і Астрахань. Загалом інформації про Московію небагато.

Про Святу Землю. Цей розділ найбільший, значно більший за інші. Однак у ньому немає надміру суто релігійної інформації. Радше це розділ з т. зв.

¹ За деякими сучасними оцінками 1 млрд. населення світу сягнуло лише близько 1800 р., в 1700 р. – воно становило до 710 млн., в тому числі 106 млн. – в Африці, 411 млн. – Азії, 178 млн. – Європі, 12 млн. – Америці, 3 млн. – Австралії й Океанії [37].

“біблійної географії”, додано також трохи біблійної історії. Автором описано Палестину, королівство Сирія або Ханаан, згадуються р. Йордан й гора Ліван. Автор возвеличує Палестину, землю Богом обрану, що славиться здоровим повітрям, худобою, птицею, рибою, збіжжям, вином, олією, цукром, бальзамом, фігами. Багатство Палестини від Бога надане. Перелічено різних історичних осіб, що потрапили на сторінки Біблії: царя Вавилону Навуходоносора; царів Іудеї Соломона, Давида й Ірода; римських імператорів Тита Веспасіана й Адріана; римського правителя Іудеї Понтія Пилата й ін. Згадано хрестові походи, Готфріда Буйонського і Саладіна. Доволі ґрунтовно описано Єрусалим: гора Сіон, Нижнє місто, Нове місто, дорога Христова, біблійні місця поблизу міста. Я. Древець у цьому розділі часто посилається на Адріхомиуша (Христіан ван Адріхем, 1533–1585) – голландського католицького теолога, письменника, картографа й географа, автора опису Палестини й Єрусалима (*“Theatrum Terrae Sanctae et Biblicarum Historiarum”* – перше видання в 1590 р.), з детальними картами Святої Землі й самого міста [38].

Про Азію за Гангесом. За уявленнями того часу Індію поділяли на дві частини, перед Гангом і за Гангом. Автор пише про велич Гангу – це найбільша й найбагатша річка Азії, має в собі золото і перли. Одна з чотирьох райських рік¹. Витікає з гір Татарії. Описано державу моголів, Індостан. Перелічено королівства: Бенгала, Пегу, Сіам (один з королів якого став християнином), Камбоджа, Тункуін і Кохінчина (Кохінцин), Херсонесус, Малаценський півострів (Малакка) зі столицею у м. Малакка, Сінське королівство. Згадуються діяльність єзуїтів у Сіамі, присутність лузитанців і голландців у цих краях, визначний місіонер-єзуїт Франциск Ксаверій. Чимало місця відведено Китаю (Сіна або Сінське царство). Це величезна держава за територією. Від Татарії її відділяє “страшно” великий і довгий мур, висотою 60 і шириною 15 ліктів, який 100 тис. воїнів можуть обороняти. В 1640 р. татари все-таки опанували Сіну, однак не “гвалтовним” набігом, а за “добровільною просьбою”, щоб подолати бунтівників. Людей в королівстві Сіна так багато, що воно подібне на одне велике місто. Є також королівство Катай (територія північного Китаю), цар якого прихильний до християн, двом єпископам дозволив жити у палацах в Пекіні та Нанкіні, а всього християн там 100 тис.

“Острови навколо Азії”. Цей розділ не має конкретної назви, замість неї – невеликий вірш. У розділі описано острови й архіпелаги навколо Азії в Індійському й Тихому океанах (“на золото, срібло, дорогоцінне каміння й прянощі багаті”), а також згадано Нову Голландію (Австралію). Автор перелічує такі острови й архіпелаги: Цеїла (Цейлон, “деліція” (насолода) Сходу), Суматра (де слони дуже високі), Борнео (розлоге, там ладан, мастика, камфора, золото і діаманти), Ява (повна прянощів, особливо перцю і гвоздики), Целебас (Сулавесі), Макасар і Манара (де перли виловлюють), Амбон, Банда, Філіппіни (зі столицею Віце-Рея або Маніла), Мальдіви, Хайнань, Формоза (Тайвань), Санціанум (Шанчуань, де помер “індійський апостол” Франциск Ксаверій), Макао (торгівлю лузитанів славиться), Нова Гвінея і Нова Голландія (Австралія), про

¹ З Едему витікало чотири ріки. Перша – Фісон, найчастіше її ототожнювали з Гангом, є також версії, що це Ніл, Інд, Аракс й ін. Друга – Гіхон, є версії, що це Ніл, Інд, Кура, Амудар’я й ін. Третя – Хиддекель, це Тигр, четверта – Євфрат.

два останні не відомо чи це острови чи півострови), Японія, Єффе, або Єдзе (Хоккайдо). Детальніше описано “найславніше” королівство Японія зі столицею в м. Меакум (“*Meacum*”, давня назва Кіото). Самі ж японці – “добрих звичаїв й до війни здібні”, їхні боги – Хаку і Аміда.

Про Польщу, Литву і Пруси. Я. Древс порівнює Річ Посполиту з давньою Спартою, яка славилася не так величчю мурів, міст і фортець а чеснотами шляхти й передусім “золотою вільністю”. Описує її державний устрій: король, 147 сенаторів (єпископи, воєводи, каштеляни, урядники або вищі міністри), маршалки, канцлери, підскарбії й ін. Пише, що в 1697 р. лише у Великому князівстві Литовському було 257 259 домів, з яких постійно платили податки, без володінь шляхти і духівництва. У Варшаву на елекційний сейм (на якому обирали короля) з’їжджалося 100 тис. шляхти, а лише Велике Князівство Литовське могло виставити 300 тис. війська. Крім столиці Варшави, згадує ще Краків і Вільно. Загалом все королівство, як “поле милими оздоблене квітами, так наповнене палацами і панськими резиденціями”. Я. Древс заперечує тих “нерозумних” географів, які пишуть про Річ Посполиту “байки”, зокрема, про її малолюдність, або ж про погані дороги (“що до Литви можна лише взимку доїхати”). Описує мінеральні ресурси і промисли держави: копальні солі (Бохеньські жупи, Величка), селітра у Віслиці, мідь в Течині, виробництво сталі в Подолинці, залізо в Олькуші й інших місцях, олово, срібло і золото в Краківському воєводстві, мрамур різного кольору біля Сольця. В Кракові згадує костел св. Станіслава (т. зв. “Вавельська катедрa”), де є два вівтарі з самого срібла. Річ Посполита багата також врожайними полями, тут на складах є стільки зерна, що для всієї Європи вистарчить. Окремо автор описує Пруси: озера, птахи, риба в морі, розвинені ремесла, порти, де багато кораблів, міста – Крулевець (Кенігсберг), Гданськ, Ельблонг, Торунь (там є “єретицька” гімназія), єпископство Вармія, яке “квітне серед єретиків жодною не заражене отрутою”. Автор зовсім не згадує руські воєводства, чи якісь ще інші регіони Речі Посполитої. Адже Я. Древс був родом з Вармії, а працював у Бранево (Пруссія), тому й надав перевагу ширшому опису регіонам Балтії в складі королівства. Узагалі, про Річ Посполиту в посібнику написано небагато.

Аналіз інформації в посібнику. За структурою і змістом “*Dywertyment*” – це географічне видання, власне книга з географії, хоча в ньому багато інформації з інших галузей знань, зокрема, країнознавства, історії, а також релігії. У книзі описано частини світу, макрорегіони, країни, розповідається про географічне положення, розміри держав, їхній адміністративно-територіальний устрій, або ж поділ на історичні регіони, перелічено головні міста, острови, моря тощо. Майже у всіх розділах є коротка інформація про особливості господарства, а також фрагментарні відомості про населення держав, регіонів, найбільших міст. Посібник є достатньо інформативним, він дає узагальнену картину уявлень європейців про світ на основі географічних відкриттів, здійснених станом на кінець XVII ст. Багато в книзі інформації, яку в нас час називають “цікава географія”, а в XVII–XVIII ст. у Європі називали латиною “*geographia curiosa*”.

Книга написана загалом цікаво й пізнавально, хоча й доволі лаконічно, це не просте перелічення нудних, як для учнів 14–17 років, фактів. У ній є красиві описи, привабливі факти, захопливі події. Після її прочитання в допитливих

учнів, мабуть, виникало бажання, якщо не мандрувати, відвідувати нові країни і регіони, то принаймні розширювати далі свій географічний світогляд.

Крім надання географічних знань, *“Dywertymment”* виконував ще й іншу важливу функцію – релігійне виховання учня як ревного католика. Книга також формує позитивне ставлення до діяльності чернечих згромаджень, особливо єзуїтів. Чи не в кожному розділі значну частину місця відведено питанням розвитку католицької церкви, місіонерської діяльності чернечих орденів, з окремою згадкою про Товариство Ісуса. Окремий і найбільший розділ присвячено Святій Землі (Палестині). Я. Дреус був католицьким священником, тому посібник формує негативне ставлення до інших конфесій і язичництва. Особливо нетолерантним автор є до протестантів. Така позиція на початку XVIII ст. все ще переважала в Речі Посполитій. Натомість в провідних державах Європи тоді вже формувалися моделі толерантного ставлення й співпраці між представниками різних конфесій.

Пишучи посібник, автор використав головно твори італійських географів XVI–XVII ст., здебільшого членів Товариства Ісуса. Проігноровано праці німецьких, англійських, голландських авторів – протестантів, так само як й їхні найновіші географічні відкриття й досягнення. Недостатньо використано французькі географічні та картографічні джерела.

В посібнику зовсім немає термінів і визначень, навіть найпростіших, таких як “сторона світу”. В розділах про Азію інформація частково дублюється. Чимало застарілих відомостей. Найновіші дані стосується 1697 р. (нагадаймо, *“Flos regnorum”* Я. Дреуса латиною з’явилася 1706 р., переклад М. Потоцького надруковано в 1731 р.), однак більшість інформації наведено станом десь на першу половину XVII ст., доволі багато відомостей взято з джерел XVI ст. Втім, у XVII–XVIII ст. наявність застарілих відомостей у навчальних виданнях з географії була нормою. Популярні підручники й посібники перевидавали й використовували у школах без особливих змін 100 років і більше. Наприклад, *“Geographia Generalis”* Бернгарда Варена, надрукована вперше в 1650 р., в деяких країнах була шкільним підручником з географії до кінця XVIII ст.

Хоча *Dywertymment”* загалом доволі ґрунтовно, як на початок XVIII ст., описує країни світу, деяких регіонів в нього немає, інші описано недостатньо. Звичайно, зовсім немає ні Антарктиди, яку ще не було відкрито, ані невідомих полярних земель на півдні. “Білою плямою” є також Арктика, зокрема північні арктичні острови. Не згадано про Гренландію, хоча частину її узбережжя ще з часу відкриття острова вікінгами, часто розміщували на європейських географічних картах, а в XVI ст. її повторно відкрили португальці. Немає згадок про острів Ісландію, хоча в абзацах про Данію згадано розміщений на острові вулкан Гекла. Я. Дреус пише, що невідомо, чи Азія з’єднується з Америкою, чи існує протока, тому що на час виходу першого латинського видання книги експедиція В. Берінга в 1728 р. ще не відбулася, а результати подорожей Семена Дежньова 1648 р. були не відомі. Дуже мало було достовірної інформації про внутрішні регіони Африки, Азії, Америки. Саме тому в Азії згадано т. зв. “Велику Татарію”, а Китай описано як дві окремі держави, Катай (Катхай) і Сіна.

Немає відомостей про численні острови і архіпелаги в Тихому океані (їх тоді було відкрито ще небагато), невідомою залишалася Нова Зеландія. Її хоча

й відкрив у 1642 р. Абель Тасман, однак не описав. Не було відомо чи це невеликий острів, чи великий архіпелаг. Лише в 1769 р. Томас Кук нанесе на карту її берегову лінію. Чомусь не згадано Мадагаскар, Реюньон і Маврикій, острови в Індійському океані, відомі європейцям ще з початку XVII ст.

Ймовірно через незнання внутрішніх регіонів Азії, Африки й Америки, не має інформації про найбільші річки (Амазонка, Конго, Міссісіпі, Нігер, Янцзи, Хуанхе). Тому, в учнів формувалося уявлення, що найбільшою річкою є Ганг, можливо через добре тоді вже відому європейцям величезну дельту Гангу й Брахмапутри. Так само не згадано великі озера, ані в Північній Америці, ані в Африці. Проте, можливо, в автора й не було наміру описувати детальніше гідрографію суходолу. Натомість морів й океанів Я. Древис згадує доволі багато. Однак з їхніх назв стає зрозуміло, що тоді ще не було усталеного трактування термінів “океан” і “море”, так само й загальноприйнятих назв морів. Автор згадує три океани – Орієнтальний або Гангезький, Китайський і Німецький, а також моря: Атлантичне, Середземне, Гадітанське (Гібралтарське) або Геркулеса, Сунд (Зунд), Балтійське, Льодове, Велике або Середземне, Магелланове, Перське, Евксінське, Каспійське.

Гори, загалом рельєф, вочевидь, автор також не мав наміру детальніше описувати. Адже в XVII – на початку XVIII ст. знання з геоморфології (так само, як і значна частина інших фізико-географічних фактів) стосувалися науки, яку називали “метеорологіка”, її вивчали на філософських студіях як частину фізики.

У книзі мало місця відведено географії Речі Посполитої. Причина, мабуть, в тому, що для детальнішого її вивчення єзуїти використовували інші праці. Залучати додаткову географічну літературу, щоб вивчити особливості своєї Батьківщини, прямо рекомендували бібліографічні праці єзуїтських авторів, зокрема, довідник Антоніо Поссевіно “Вибрана бібліотека для навчальних цілей” (*“Bibliotheca selecta de ratione studiorum”*) [39]. Його перше видання радило використовувати в навчанні в єзуїтських школах Речі Посполитої твори Мартіна Кромера (1512–1589) – польського гуманіста, історика-хроніста, географа, теолога, дипломата, теоретика музики, автора географічного опису Польщі й Литви написаного близько 1562 р. Книгу вперше надруковано без згоди автора в 1575 р. у Франкфурті на Майні [40]. Авторське ж видання з’явилося в 1577 р. латинською мовою у Кельні й Базелі, під назвою “Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського, дві книги” (*“Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo”*), скорочена назва – “Полонія” [41]. Ще єзуїти радили вивчати “Трактат про дві Сарматії” (*“Tractatus de duabus Sarmatiis”*) Матвія з Міхова, історично-географічний опис Східної Європи, яку названо Сарматією [42].

Дуже мало інформації в посібнику про сусідів речі Посполитої, зокрема Московію, зовсім нічого не пишеться про Угорщину, Туреччину, Семигороддя й Молдову. На наш погляд, їх вивчали разом з географією Речі Посполитої як її сусідів.

У книзі майже немає античної географії, хоча традиція поглиблено вивчати її тоді в Європі ще не минула. Зокрема, нічого не пишеться про Грецію, не має згадок про Карфаген, Константинополь і загалом Візантію, Фінікію, Крит,

Кіпр, Давній Єгипет тощо. Однак в посібнику неодноразово використано латинські географічні назви, факти з праць грецьких і римських авторів. Річ у тім, що античну географію у латинських колегіумах також вивчали окремо, на заняттях з латинської й грецької мов, опановуючи праці давніх авторів. Зокрема, в класі поетики вивчали Гомера, легендарного поета, автора епічних поем “Іліада” й “Одіссея”, “Записки про галльську війну” і “Записки про громадянську війну” Цезаря, “Про подвиги Олександра” Квінта Курція Руфа, “Історія від заснування Міста” Тіта Лівія [17]. У цих творах було достатньо інформації про античну географію Греції, Риму та сусідніх регіонів.

У посібнику привертає увагу часте використання терміну “королівство”. Ним Я. Дреус називає не лише європейські чи азіатські суверенні монархії, але й численні колонії чи залежні території в різних частинах світу. Річ у тім, що тоді до складу багатьох держав як васали входили найрізноманітніші території з різними ступенем автономії та обмеженим суверенітетом. Наприклад, численні “королівства” у Північній Африці, які в сучасній історіографії вважають частиною Османської імперії, насправді були майже цілком суверенними державами, їхній васальний зв'язок з Портою обмежувався визнанням духовної вищості турецького султана та виплатою щорічної данини. Колоніальні володіння Іспанії в Новому світі було поділено на т. зв. “віце-королівства”. Їхні правителі (“віце-королі”, “генерал-губернатори”) були намісниками іспанського короля й мали майже необмежену владу на територіях, якими керували. Тому Я. Дреус ці політико-адміністративні одиниці також називає королівствами.

Дуже цікавою є політична карта Східної Європи. Я. Дреус у посібнику цілком відійшов від птоlemeївської традиції географічних найменувань. У нього немає “Сарматій” і “Скіфій”, хоча ідеологія сарматизму на початку XVIII ст. все ще була дуже популярною в Речі Посполитій. Натомість є Смоленське і Київське князівства, які ще в XV ст. остаточно відійшли до Литви й були перетворені на воєводства, а також Казанське і Астраханське царства, територію яких захопила Московія в XVI ст. Однак тут також є свої пояснення. У 1552 р., після взяття Казані московськими військами, Казанське ханство як незалежна держава перестало існувати, однак частина його території зберегла обмежений суверенітет й дійсно була відома до 1708 р. як “Казанське царство”, васал Московії. На території Астраханського ханства, після приєднання в 1556 р. його до Москви, також ще довго існували політико-адміністративні утворення з різним ступенем суверенітету, зокрема, на час написання посібника це було Калмицьке ханство.

“Київське князівство” – так автор називає Гетьманщину. На початку XVII ст. вона все ще мала доволі високий ступінь автономії, включно з правом на дипломатичні стосунки з іншими державами. Тому, посібник формував уявлення в учнів про те, що Гетьманщина – це окремий край, хоча й у складі Московії. Причому, опис Київського князівства хоча й короткий, але цілком позитивний – адже тут є “Руська академія, великі підземні печери й багато храмів”. Негативних закидів щодо православних немає.

Смоленське князівство ще в 1404 р. остаточно завоювали литовці. Далі за його територію постійно точилася боротьба між Литвою (згодом Річчю Посполитою) і Московією. Зрештою, після “Вічного миру” 1686 р., вона відійшла до Московії. Однак Річ Посполита остаточно не змирилася з цією втратою, у ній

номінально урядові посади Смоленського воєводства існували аж до 1793 р. Можливо саме тому Я. Древіс залишив у своєму посібнику окреме “Смоленське князівство” у складі Московії.

Традиційно для більшості європейських географічних видань і карт того часу в посібнику “*Dywertyment...*” згадано дві Татарії, Малу й Велику. Мала або Європейська Татарія – це Кримське ханство, воно хоч було васалом турецького султана, однак мало високий ступінь суверенітету, мало своїх васалів. Велика Татарія – це колишні азійські землі Золотої Орди, яка припинила своє існування на початку XVI ст. У XVIII ст. в Європі все ще погано знали політичну карту величезної за площею Центральної Азії, численні “ханства” й “орди”, які там існували. Все це вони називали “Велика Татарія”.

Якщо оминати релігійні сюжети з описом чудес і див, використання яких було тоді нормою, в посібнику немає якихось зовсім фантастичних, зовсім сумнівних і нереалістичних відомостей, як це часто траплялося в географічних й космографічних працях європейських авторів, що виходили в XVI–XVII ст. Пишучи про дива у різних країнах (як наприклад, міст “на якому 10 тис. голів худоби пасеться” і “річка, що плине над мостом” в Іспанії), Я. Древіс найчастіше лише образно розповідає про дійсно існуючі природні чи культурні об’єкти. Винятків було лише декілька, зокрема, згадка про довжелезну змію в озері у Швеції, однак й вона сприймається радше як переказ чуток, поширених серед місцевого населення, а не як встановлений факт.

За рівнем достовірності наведеної інформації “*Dywertyment*” вигідно відрізняється від деяких інших видань, які в XVII ст. виходили у Львові. Зокрема, в 1745–1746 рр. в друкарні П. Гольчевського з’явився твір в двох томах “Нові Атени або Академія наповнена всякою мудрістю” (“*Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencji pełna*”) [43], автором якого був Бенедикт Хмельовський (1700–1763) – римо-католицький священик і письменник, родом з Волині. Автор, у міру своїх можливостей, намагався неупереджено, подекуди й критично, розповісти про різноманітні явища природи, події та факти з різних галузей людської діяльності. Однак у книзі є дуже дивні й смішні речі: розповідається про драконів, яких “вбити важко, але потрібно намагатися”, про отруйних тигрів, півнів із зміїними хвостами, вміщено поради як розпізнавати відьом, їхні чари тощо. Книга набула популярності, в 1754–1756 рр., у друкарні єзуїтів у Львові з’явилися друге, значно доповнене її видання, високого рівня поліграфії в чотирьох томах [44]. Далі, в другій половині XVIII ст. її перевидавали кільканадцять разів, найчастіше у Львові та Кракові [15].

Деякі науковці вважають “Нові Атени” Б. Хмельовського яскравим взірцем невігластва і відсталості духівництва Речі Посполитої у XVIII ст., свідченням поширеності різноманітних забобонів і застарілих уявлень в середовищі викладачів і учнів єзуїтських колегіумів і католицьких семінарій. Адже автор навчався в єзуїтській академії Львова (1715–1721 рр., тоді, коли М. Потоцький), а потім в семінарії при міській катедрі [45]. Однак зі змісту “*Dywertymentu*” бачимо, що принаймні географії єзуїти у Львові в цей час вчили загалом реалістично, без нісенітниць, хоча й наводили дещо застарілу інформацію.

Висновки. У першій третині XVIII ст. в Речі Посполитій, і також в розташованих на українських землях освітніх закладах, зростає популярність

географічних знань. В деяких латинських колегіумах, в межах курсів поетики або риторики, географію почали викладати ще не як самостійну дисципліну, однак уже як окремий великий розділ. Саме такі зміни, ймовірно, відбулися в академії єзуїтів у Львові, одному з провідних освітніх закладів Речі Посполитої. Це підтверджує публікація в 1731 р. у місцевій друкарні Товариства Ісуса навчального посібника з географії *“Dywertyment z wesolo uczonych ...”*, перекладу польською мовою книги *“Flos regnorum”* Яна Дрекса, польського освітянина-єзуїта, німця за походженням. Переклав твір Микола Потоцький, польсько-український магнат, відома постать в історії Речі Посполитої у XVIII ст. Він зробив це орієнтовно в 1721 р., будучи учнем класу риторики.

У посібнику коротко описано частини світу з поділом на регіони і держави (“королівства”). Розповідається про географічне положення і розміри різних держав, їхній територіальний устрій, перелічено головні міста, острови, моря, наведено коротку інформацію про особливості господарства, чисельність населення тощо. Аналіз змісту посібника дає підстави вважати, що загалом він виконував свою функцію – формування в учня географічної картини світу, хоча вона й була спрощеною, застарілою, іноді помилковою, з врахуванням стану розвитку на початку XVIII ст. географії як науки. Дуже важливою у книзі була релігійна складова – учня виховували вірним католиком, пропагувалася діяльність Товариства Ісуса, формувалося нетолерантне ставлення до інших конфесій, особливо протестантів і язичників.

“Dywertyment...” є найранішим з відомих на сьогодні навчальних посібників з географії, надрукованих на українських землях, узагалі – першою друкованою в Україні географічною книгою. Посібник є цікавим і важливим джерелом не лише з історії географії й географічної освіти в Україні, але й з історичної географії світу XVI–XVII ст.

Список використаних джерел:

- [1] Augustowska, K. (1963). Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII wieku w Polsce. *Zeszyty geograficzne WSP w Gdańsku*, 5/6, 215–220.
- [2] Lipko, S. (1973). Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa, PZWS.
- [3] Lipko, S. (1966). Podręczniki geografii w szkołach polskich XVIII wieku. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 9, 3–33.
- [4] Puchowski, K. (1999). Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej, 1565–1773. Gdańsk: W-wo Uniwersytetu Gdańskiego.
- [5] Puchowski, K. (1993). Edukacja historyczno-geograficzna w kolegiach pijarskich i jezuickich w I. Rzeczypospolitej. Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII – XIX w., pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej (s. 477–486). Warszawa-Kraków.
- [6] Bednarski, S. (1933). Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce : studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego. Kraków.
- [7] Grzebień, L. (1996). Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995. Kraków, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej, w-wo WAM. Retrieved from: <http://jezuici.krakow.pl/bibl/enc.htm/>
- [8] Лозинський, Р. (2022). Андрій Філіпецький – професор поетики і географії Львівської академії єзуїтів у 1753–1754 рр. (перша згадка про викладача географії у Львові). *InterConf*, 95, 443–461. doi: 10.51582/interconf.19-20.01.2022.046. Available at: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/18079/>

- [9] Лозинський, Р. (2020). Людвік Гошовський – спостерігач з астрономії та географії у Львівській академії єзуїтів у 1768/1769 н. р. *Сучасні проблеми розвитку природничої географії України* (с. 84–88). Вилучено з: <https://vspu.edu.ua/science/art/a208.pdf>
- [10] Лозинський, Р. (2020). Метеорологіка у Львівському колегіумі єзуїтів у XVII ст. *Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика* (с. 66–71). Чернівці: Вид.-полігр. під-во “МІСТО”. Вилучено з: <http://geo.chnu.edu.ua/res//geo/1/konfer/tezu%2007-09.05.2020.pdf>
- [11] Швець, Н. (2010). Репертуар навчальної літератури для гуманітарних студій видавництва Львівського єзуїтського колегіуму. *Наук. праці Націон. б-ки України ім. В. І. Вернадського*, 28, 318–341.
- [12] Зарічна, І. (2009). Форми, методи і засоби навчання математики в єзуїтських колегіях в XVII ст.: (на прикладі Львівської єзуїтської колегії). *Історико-педагогічний альманах*: збірник, 2, 45–51.
- [13] Кметь, В. (2016). Історичні студії у Львівській єзуїтській академії (1661–1773). *Київська Академія*, 13, 173–203.
- [14] Соколов, В. (2016). Книга з астрономії та поширення астрономічних знань в Україні у XVIII столітті. *Українське небо 2: студії над історією астрономії в Україні*: зб. наук. праць; упоряд. та заг. ред. О. Л. Петрук (с. 608–647). Львів. Вилучено з: http://www.iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/ukr_sky-2/data/608-647.pdf
- [15] Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera. (2022). Retrieved from: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/home/>
- [16] Запаско, Я. П. & Ісаєвич, Я. Д. (1981–1984). Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні, в 2-х кн., 3-х ч. Львів: Вид-во при Львівському ун-ті.
- [17] Ratio Studiorum (2016). Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти: пер. Р. Паранько, А. Маслюха. Львів: Свічадо.
- [18] Drews, J. (1706). *Flos regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio raritates eius praecipuas, et supetias litterarias continens...* Brunsbergae 1706.
- [19] Drews, J. (1744). *Wybor krolestw abo krotkie opisanie czterech swiata części Afryki Ameryki Azyi y Europy, przedniejszych także Krolestw y Prowincyi, zamykające się w nich osobliwości wyraziący.* Kalisz: w Drukarni Coll. Soc. Jesu.
- [20] Drews, J. (1684). *Methodus peregrinationis menstruae Marianae ad imagines Deiparae Virginis, per ditiones Regni Polonae et M. Ducatus Lituaniae miraculis celebriores, pro publicis privatisque necessitatibus sine fatigatione, fructuose tamen, instituendae / proposita a p. Ioanne Dreuis Societatis Iesu, anno M. DC. LXXXIV..* Vilnae: Typis Academicis.
- [21] Drews, J. (1701). *Distinctiones itinerantium piae, iucundae, eruditum cum valido praesidio divorum caelitem et elencho itnerum ad praecipua loca orbis terrarum, suppenditaepiss curiosis viatoribus...*, Brunsbergae, typis Soc. Jesu.
- [22] Drews, J. (1731). *Dywertyment z wesoło uczonych po łacinie opisanych, od W. X. Jana Drowsa Societatis Jesu dystrakcyi pożyteczną rozrywką odpráwiony y dyskursem polskim opowiedziany przez Mikołaja Potockiego Woiewodźcá Bełzkiego Starostę Kániowskiego w szkołách lwowskich Societatis Jesu Retoryki Audytorá.* We Lwowie w drukárni Collegium Soc: Jesu.
- [23] Свенцицкий, И. С. (1905). Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки “Народного Дома” во Львове, сост. И. С. Свенцицкий. Львов: Ставропиг. тип.
- [24] Лозинський, Р. (2005). Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини): моногр. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка.
- [25] Łuszczak, G. (2010). *Nauczyciele i wychowawcy szkół jezuickich we Lwowie 1608–1773.* Kraków: Wyd. WAM.
- [26] Potocki, M. (1731). *Sukcessya Xiążąt y Krolow Polskich Z pártikulárnemi Rewolucyámi, z Łacińskiego Języka na Oyczysty, Przy pierwszych młodego Wieku Exercytácyách, Krotkim opisaniem Zkompndiowana. Przez Mikołaja Potockiego Woiewodźcá Bełzkiego [...].* We Lwowie w Drukarni Soc. Jesu.

- [27] Catalogus (1790). Catalogus librorum qui praeter copiam varii argumenti et idiomatis permultos etiam polonice scriptos continet, quorum publica auctio die XI Januarii et sequentibus 1790. In aedibus Universitatis Leopoliensis instituenda. Leopoli J. T. Piller impressit.
- [28] Ціборовська-Римарович, І. (1998). Видання друкарень, що діяли в українських землях у XVI–XVIII ст., у бібліотеці Вишневецького замку, *Бібліотечний вісник*, 6, 12–15.
- [29] Ціборовська-Римарович, І. (1999). Щодо колекції Ф. Мікошевського НБУВ (видання друкарень, що діяли в українських землях у XVI–XVIII ст.) *Бібліотечний вісник*, 2, 21–24.
- [30] Polona (2022). Retrieved from: <https://polona.pl/item/dywertyment-z-wesolo-uczonych-po-lacinie-opisanych,MTI1NjE0MDI4/4/#info:metadata>
- [31] Schnayder, J. (1828). *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*, 1 (2), 161–162.
- [32] Zielińska, Z. (1984). Potocki Mikołaj Bazyl h. Pilawa (1706?–1782). [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII (s. 113–115). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- [33] Botero, G. (1595). *Relationi universali di Giovanni Botero benese, divise in tre partii*, Vicenza: Giorgio Greco.
- [34] Botero, G. (1613). *Relatie powszechne abo: nowiny pospolite lana Botera Benesiusa. Rozłożone na pięć Części. Z Włoskiego na Polski ięzyk dla uciechy rozmaitego stanu ludzi, y nabyćia wiadomości o wszystkim prawie w pospolitości, [...]*, Kraków, w drukarni Mikołaiá Lobá.
- [35] Botero, G. (1659). *Theatrum świata wszystkiego, na którem Europa, Asia, Afryka i Ameryka, także narodów, krajów, miast, nacyj obyczaje, bogactwa i insze przymioty są wystawione. Po włosku naprzód przez Jana Botera Benesiusa opisane...*, Kraków.
- [36] Riccioli, G. B. (1661). *Geographiae et hydrographiae reformatae libri duodecim*. Bononiae: Haeredis Victorij Benatij.
- [37] World population (2023). Wikipedia. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/World_population
- [38] Adrichem, C. (1590). *Theatrum Terrae Sanctae et Biblicarum Historiarum*. Mylius Officina Birckmannica, Coloniae Agrippinae.
- [39] Possevino, A. (1593). *Bibliotheca selecta de ratione studiorum in Historia, In Disciplinis, in salute omnium procuranda*. Rome: Typographia Apostolica Vaticana.
- [40] Вирський, Д. (2008). Україна в перших “полоніях” (країнознавчі видання Я. А. Красінського та М. Кромера про українські землі). *Регіональна історія України*, 2, 201–214.
- [41] Cromer, M. (1577). *Polonia Sive De Situ, Populis, Moribus, Magistratibus, Et Republica regni Polonici libri duo Authore Martino Cromero [...]; Adiuncta est Sacerdotis cuiusda [m] Poloni ad lectorem adomoniom, de Silesiorum novis annalibus Coloniae*. Köln, Cholinus, Maternus.
- [42] Mechovia, M. (1517). *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*. Cracoviae: impr. opera et impens. Jo. Haller.
- [43] Chmielowski, B. (1745–1746). *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencji pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona [...]* przez xiędza Benedykta Chmielowskiego dziekana rohatyńskiego, firlejowskiego, podkamienieckiego pasterza. T. 1–2, We Lwowie : W Drukarni Pawła Iozefa Golczewskiego.
- [44] Chmielowski, B. (1754–1756) *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencji pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona [...]* przez xiędza Benedykta Chmielowskiego dziekana rohatyńskiego, firlejowskiego, podkamienieckiego pasterza. T. 1–4. [Lwów] : Druk. collegii Leopoliensis societatis Jesu.
- [45] Paszyński, W. (2015). Książd Benedykt Chmielowski – życie i dzieło Diogenesa firlejowskiego, *Nasza Przeszłość*, 2015/2, 124, 105–136.